

Delft University of Technology

Machiel Vrijenhoek. Wethouder in oorlogstijd.

de Leeuwe, J.

Publication date

2020

Document Version

Accepted author manuscript

Published in

Machiel Vrijenhoek. Wethouder in oorlogstijd.

Citation (APA)

de Leeuwe, J. (2020). Machiel Vrijenhoek. Wethouder in oorlogstijd. In R. Kleinegris, & M. Oostdam (Eds.), *Machiel Vrijenhoek. Wethouder in oorlogstijd*. (Vol. 2020, pp. 88-21). Geschiedkundige Vereniging Die Haghe.

Important note

To cite this publication, please use the final published version (if applicable).
Please check the document version above.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download, forward or distribute the text or part of it, without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license such as Creative Commons.

Takedown policy

Please contact us and provide details if you believe this document breaches copyrights.
We will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Machiel Vrijenhoek Wethouder in oorlogstijd

Just de Leeuwe

‘Burgemeester in oorlogstijd’ is een bekende uitdrukking en betekent kort gezegd dat iemand ergens aan meewerkt terwijl hij erop tegen is, om ‘erger te voorkomen’. Over burgemeesters in oorlogstijd is veel geschreven. Maar hoe stond het met wethouders in oorlogstijd? Ook zij moesten zien om te gaan met de nieuwe realiteit na de Duitse inval in mei 1940. Ook zij waren de schakels tussen bezetter en bevolking en moesten voortdurend lastige afwegingen maken. Machiel Vrijenhoek (1884-1947) was zo’n wethouder die namens de SDAP in Den Haag talloze grote en kleine beslissingen moest nemen in een steeds groter spanningsveld. De man, die gedreven werd door idealisme en vakkennis, functioneerde op het laatst in feite als crisismanager. Een van zijn taken was de installatie van NSB-burgemeester Harmen Westra op 1 juli 1942. Hoewel hij deze tijdens die gelegenheid bewust schoffeerde en een toespraak hield waarin een anti-Duitse ondertoon klonk, bleek kort na de bevrijding dat Vrijenhoek zijn politieke doodvonnis had getekend. De Eerste Raad van de SDAP, die politieke ambtsdragers van de eigen zuil langs de morele maatlat legde, concludeerde dat Vrijenhoek moest opstappen als wethouder, omdat hij politiek onjuist had gehandeld.

Machiel Vrijenhoek was de verpersoonlijking van de arbeider die zichzelf emancipeerde en de

sociale ladder met succes bekom. Machiel werd in 1884 geboren als nakomer in een arm stukje Schiedam. Vader maakte lange dagen in de jeneverindustrie als brandersknecht. Al op elfjarige leeftijd had Machiel zijn beide ouders verloren. In het weeshuis leerde hij zijn eerste vrouw Bastiaantje de Bruin kennen. Dankzij een flinke dosis doorzettingsvermogen kon Vrijenhoek doorleren en behaalde hij in Rotterdam het diploma van bouwkundige. Hij vond emplooi bij Haagse architectenbureaus als Dolf Broese van Groenou. Al vroeg voelde hij zich aangetrokken door het socialisme, in 1907 werd hij SDAP-lid. In praktische zin maakte hij zich als vakbondsbestuurder jarenlang hard voor betere werkomstandigheden van zijn collega’s in het bouwbedrijf. Daarnaast was hij een voorvechter van het Middelbaar Technisch Onderwijs. Door deze werkzaamheden was de stap naar de lokale politiek niet zo groot. In 1919 werd hij als raadslid voor de SDAP in Den Haag geïnstalleerd. Enkele jaren later volgde het wethouderschap met de portefeuille Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting. Dit ambt vervulde hij tot de oorlog uitbrak met een onderbreking in 1933-1935. Tussen de politieke bedrijven door bleef hij actief als architect in de sociale woningbouw in Breda, Leiden en Vlissingen. Hij zag zich bovenal als een praktisch politicus. In die rol was hij een belangrijke

1. Machiel Vrijenhoek op zijn werkkamer in de Javastraat.
Foto Jan Stokvis, circa 1935. *Collectie familie Spoor.*

2. Inspectie van de troepen door rijksminister Seyss-Inquart op het Binnenhof. Foto H.A.W. Douwes, 19 juni 1945. *Collectie Haags Gemeentearchief.*

stemmentrekker voor de SDAP. Achter Willem Drees stond hij in de jaren dertig als tweede op de verkiezingslijst. Vrijenhoek manifesteerde zich met de jaren op tal van terreinen in de stadsontwikkeling, met een voorliefde voor betaalbare en kwalitatief verzorgde sociale woningbouw.

Nederland bezet: wijzigingen in het bestuur

Toen Duitsland de neutraliteitspolitiek van Nederland vermorzelde door in de vroege ochtend van de 10de mei het land binnen te trekken, was Den Haag direct een van de gebieden waar de

strijd losbarstte. Vrijenhoek woonde op een paar kilometer van het strijdtoneel in Ockenburgh en zal ongetwijfeld het krijgsrumoer hebben meegemaakt. Na het verwoestende bombardement op Rotterdam op 14 mei tekende Nederland de capitulatie. Nederland was nu bezet gebied. Kort na de inval zocht het kabinet zijn toevlucht in Londen. Namens de regering verstrekte premier Dirk Jan de Geer op 20 mei 1940 ambtenaren en burgemeesters de opdracht op hun post te blijven en in het landsbelang met de bezetter mee te werken. Dit beleid was reeds in 1937 vastgelegd door de ministerraad in de zogeheten 'Aanwij-

zingen' die vervolgens verspreid waren onder de burgemeesters. De Geers oproep sloot naadloos aan bij wat de Duitsers voor ogen hadden. Er kwam geen militair, maar een burgerlijk gezag in Nederland, in de vorm van een Rijkscommissaris. De als zodanig benoemde Oostenrijker Arthur Seyss-Inquart kreeg een missie mee: van Nederland een onderdeel maken van het Groot-Duitse Rijk, via een geleidelijke nazificeringspolitiek.

Provinciale Staten en gemeenteraden bleven voorlopig voortbestaan. Daarmee was alles gezegd. Officieel werden politieke partijen pas verboden met ingang van 30 juni 1941, de NSB uitgezonderd, maar de raadsleden werden vanaf het begin van de bezetting ontdaan van hun politieke kleur en raadsbesluiten werden door de Duitse autoriteiten vooraf goedgekeurd. Veel bestuurders dachten onder die omstandigheden dat binnen het kader van het Duitse civiele bestuur Nederlandse waarden behouden konden worden en aan herstel kon worden gewerkt.

Het Haagse bestuur

In de week voor de Duitse inval vergaderde het college van B en W voorlopig voor de laatste maal binnen een democratisch bestel. Er werden de komende zomervakanties op elkaar afgestemd en ironisch genoeg stond ook de verzekering van gemeente-eigendommen tegen brand- en explosieschade op de agenda.¹ Op 20 mei kwam de Haagse gemeenteraad voor het eerst na de capitulatie weer bijeen. De Monchy sprak een rede uit, waarin hij in lijn met de regering opriep tot kalmte en eerbiediging van de bezetter. Het verminkte Rotterdam, waar hij was geboren en getogen, werd een hart onder de

3. Het Haagse college bijeen bij de opening van de Haagse Markt in 1938. Van links naar rechts: C. van der Bilt (met hoed), S.J.R. de Monchy, L. Feber, M. Vrijenhoek en L. Buurman. Wethouder S. de Vries ontbreekt hier. Foto Polygoon, 16 mei 1938. *Collectie familie Spoor.*

riem gestoken: 'Den Haag is haar zuster te hulp gesnel en zal blijven helpen.' Daarnaast stond De Monchy uitgebreid stil bij de zelfmoord van het liberale raadslid Michel Joëls, die hij beschreef als 'een goed vaderlander, een goed Hagenaar'.² Voor Vrijenhoek moet diens daad gevoeld hebben als een mokerslag. Joëls was vele jaren een zeer aanwezig liberaal raadslid. Vrijenhoek kende Joëls goed als medebestuurder van Centraal Woningbeheer, de stichting die de gemeentewoningen beheerde, en als energieke voorzitter van de Joodse woningbouwvereniging Mischkenoth Israël, waarmee ze samen succesvolle woningbouwprojecten realiseerden.³

Ruim een maand later, op 29 juni, werden ter gelegenheid van de verjaardag van prins Bernhard massaal anjers neergelegd bij Paleis Noordeinde. De Duitsers rekenden De Monchy deze dag zo zwaar aan dat ze hem ontsloegen. De liberaal en oudgediende Cornelis van der Bilt (1875-1947) werd waarnemend burgemeester, op grond van een vervangingsregeling van het college van B en W uit 1939.⁴ Die was gebaseerd op een mix van anciënniteit en leeftijd. Volgens de regeling was Vrijenhoek degene die Van der Bilt moest vervangen als de liberaal zou uitvalen door ziekte, ontslag of overlijden.⁵

De Haagse raad werd dus gehandhaafd, al zag deze binnen het eerste halfjaar liefst zes raadsleden onvrijwillig vertrekken.⁶ De NSB had tot de zomer van 1942 geen machtspositie in de Haagse politiek, slechts een enkel raadslid was van NSB-huize. Het verbod om lid te zijn van die partij voor ambtenaren werd opgeheven per 24 juni 1940 maar de gemeente Den Haag maakte geen bepaald geen haast om dit ambtelijk door te voeren. Zo moesten Vrijenhoeks ambtenaren van Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting op 4 juli nog steeds een verklaring tekenen dat zij geen NSB-lid waren.⁷ Volgens de NSB-krant Het Nationale Dagblad een staaltje van vergrijsde bureaucratie: 'De roode wethouder Vrijenhoek vindt het blijkbaar wel goed en laat de terreur zo lang mogelijk voortduren in de diensten die onder zijn leiding staan.'⁸

Op 1 september 1941 werd het zogenoemde *Führerprinzip* geïntroduceerd, waarmee de Rijkscommissaris de gemeenteraden buiten werking stelde. De burgemeester had vanaf die datum de absolute leiding en wethouders fungeerden slechts als uitvoerders van het beleid. Vrijenhoek

en collega SDAP-wethouder Lambert Buurman bespraken hun positie met de SDAP-fractie en met het SDAP-federatiebestuur. Daarbij werd Drees, geïnterneerd in kamp Buchenwald, zeer gemist als adviseur en gezaghebbende leidsman.⁹ Ze besloten samen met hun collega-wethouders ontslag te nemen. Van der Bilt vertelde hun dat hij geen ontslag kon verlenen aangezien de Duitse autoriteiten dit weigerden te aanvaarden. Alle wethouders besloten vervolgens om door te gaan en 'dat zij met hun geweten zullen uitmaken wanneer zij niet langer hun functie kunnen vervullen'.¹⁰ Deze houding wordt in de literatuur wel de beschermingshypothese genoemd. Het uitgangspunt was dat er nog mogelijkheden waren om bepaalde vaderlandse waarden te behouden en het nationaalsocialistisch gedachtengoed zo lang mogelijk buiten de deur te houden.¹¹

De lange maanden naar het NSB-bestuur

De collegeploeg die aanbleef bestond naast Van der Bilt en Vrijenhoek uit zeer ervaren krachten die bovendien al jaren samenwerkten. Dat waren Louis Feber (RKSP-Financiën), Buurman (Sociale Zaken) en Simon de Vries (ARP-Gemeentebedrijven).¹² Deze ploeg laveerde de komende negen maanden tussen Duitse belangen, het partijbesef, de noden van de bevolking en het eigen morele kompas. Het college kon niet voorkomen dat het werd ingeschakeld om maatregelen van het Duits bestuur erdoor te drukken. Allereerst betrof het anti-Joodse verordeningen zoals het aangekondigde ontslag van Joodse ambtenaren op 21 november 1940. Door deze maatregel moest men afscheid nemen van de erudiete gemeentesecretaris Johan Boasson. Later volgde

4. SDAP-wethouder Lambert Buurman moest in februari 1942 aftreden na een hetze van de NSB. Foto C.J.L. Vermeulen, 1952. *Collectie Haags Gemeentearchief*.

onder meer de aankondiging van aparte Joodse scholen (oktober 1941) en het verplicht dragen van de Jodenster (3 mei 1942). Ondanks enige protesten werkte men uiteindelijk mee.¹³ De Monchy schreef in zijn memoires dat hij dankbaar was dat zijn ontslag hem van het nemen van dergelijke maatregelen had verlost.¹⁴ Om de oorlogsindustrie in Duitsland draaiende te houden werden vele duizenden Hagenaars daar te werk gesteld. Het Haags Gewestelijk Arbeidsbureau fungeerde daarbij als de draaischijf.

Onvermijdelijk was ook dat er besluiten werden genomen ten behoeve van het Duitse leger. Dat was gestart met het leveren van vrachtwagens en materialen om de vliegvelden te herstellen en werd vervolgd met de ontruiming van tal van kantoren, sportterreinen en scholen voor de inkwartiering van Duitse ambtelijke instanties en de *Wehrmacht*. In de zomer van 1941 woonden er in Den Haag 3.000 Duitsers en met de randgemeenten zelfs 6.000.¹⁵ In januari 1942 moest Vrijenhoek besluiten de geplande sloop van oude kazernes in de Frederikstraat niet door te laten gaan omdat de *Wehrmacht* deze nodig had.¹⁶ Op 15 mei 1942 werd een voorschot genomen op de bouw van de *Atlantikwall* (vanaf oktober 1942) toen een klein gedeelte van de kuststrook Scheveningen werd ontruimd. De geëvacueerden werden deels in noodthuizen ondergebracht.

Nu de beoogde nazificering van Nederland in Den Haag steeds meer vorm kreeg, lieten de pro-Duitse groeperingen zich luider horen. Zo leidde een aanhoudende hetze van Jacob Feenstra, de hoogste commandant van de Weerbaarheidsafdeling (WA) van de NSB in Den Haag, in februari 1942 tot het ontslag van wethouder Buurman.¹⁷ In de strenge winter van 1941-1942 was de distributie van levensmiddelen en brandstof problematisch voor de versnipperde dienst Maatschappelijk Hulpbetoon, voorloper van de Sociale Dienst. Feenstra beschuldigde Buurman – die hij typeerde als een ‘oude bewindhebber van het overleefde democratische regime’ – van wanbeheer, zodat de WA, naar eigen zeggen, voortdurend moest bijspringen om de grootste nood onder de armlastigen te ledigen. Buurmans weigering om samen te werken met de WA werd gezien als ‘een treffend voorbeeld van

5. Vrijenhoek voltrekt het huwelijk van dochter Jeanne Clasina en haar man Matthijs Willem Spoor op 19 februari 1941 in het oude stadhuis aan de Groenmarkt. *Collectie familie Spoor.*

6. Vrijenhoek sprak namens de gemeente bij het afscheid van Pieter Bakker Schut, hoofd van de Dienst der Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting, op 3 maart 1942. 'Wie spreekt over de verbetering der volkshuisvesting in Den Haag spreekt over het levenswerk van ir. Bakker Schut' ('Ir. P. Bakker Schut. Afscheid directeur voor Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting', in: *Algemeen Handelsblad*, 1 maart 1942, p. 5). Bakker Schut zit centraal, rechts naast hem Vrijenhoek, links Bakker Schuts vrouw Johanna Julius. *Collectie familie Spoor.*

7. Vrijenhoek feliciteert voorzitter M. Choufoer met het afdelingskampioenschap van ADO in 1941 tijdens de receptie op 17 mei 1941. Voor ADO-fans als Vrijenhoek waren de behaalde kampioenschappen in de jaren 1941-1943 hoogtepunten in de clubhistorie. Vrijenhoek zag de voetbalsport als een 'dienstbaar instrument voor de lichamelijke opvoeding van ons volk'. *Collectie familie Spoor.*

politieke vooringenomenheid'.¹⁸ Ook andere wethouders kregen onder uit de zak, zij waren volgens Feenstra 'werktuigen van een stervend regiem'.¹⁹ Dit gold ook organisaties als Centraal Woningbeheer (met Vrijenhoek als voorzitter).²⁰ De Vries nam de taken van Buurman over. NSB'er Petrus Kuiper werd rechtsreeks onder hem geplaatst en kon als zijn vertegenwoordiger optreden. De intrede van de NSB in het gemeentebestuur was een stap dichterbij gekomen. In een ander onderdeel van de sociale zorg volgde Vrijenhoek Buurman op als voorzitter. Het betrof het particuliere Haags Crisis Comité waaraan de gemeente financieel bijdroeg. De hulp bestond uit het uitdelen van voedsel, kleding en schoenen aan behoeftige Hagenaars. Daarnaast waren er werkverschaffingsprojecten en leningen aan kleine zelfstandigen.

Schaarste, weerstand en frustratie

Met alle bestuurlijke hindernissen en wijzigingen trachtten Machiel Vrijenhoek en zijn collega's ondertussen de stad draaiende te houden. En dat was bepaald geen gemakkelijke opgave. Zo deed zich al meteen aan het begin van de bezetting een acuut probleem voor: de opvang van 6.600 Rotterdammers die zich na het bombardement te voet, per trein of bus berooid naar de Residentie hadden begeven. Velen keerden na enige tijd terug maar een groep van 2.600 mensen, waaronder veel behoeftigen, werd een jaar lang opgenomen in de gemeentelijke opvang.²¹ Het aantal gemeentewoningen was door de jarenlange crisis echter minimaal en alleen voor urgente gevallen was er een woning beschikbaar.²² De situatie maakte pijnlijk duidelijk dat er in Den Haag aan betaalbare woningen een

schreeuwende behoefte was. Vrijenhoek manifesteerde zich tot juli 1942 als een onvermoeibare voorvechter van stadsuitbreiding, sanering van krotten in de binnenstad en een betaalbare huisvesting voor arbeiders. Alle door de raad in de vooroorlogse tijd goedgekeurde plannen van stadsuitbreiding bleven echter liggen bij het provinciaal bestuur en Binnenlandse Zaken. Er werd vrijwel niets gebouwd. Vrijenhoek was als sociaaldemocraat van mening dat de gemeente juist in een oorlogsperiode het voortouw moest nemen in het bouwproces. Deed zij dat niet, dan werd er 'aan het geestelijk en lichamelijk welzijn van de arbeiders, speciaal van de armen onder hen, onvermijdelijk schade toegebracht'.²³ Zijn tegenstanders in de raad vonden dat hij particuliere bouwers veel te weinig betrof bij zijn plannen. Afgezien van de vraag wie de leiding zou moeten nemen bij de gewenste bouwactiviteiten, was de frustratie van Vrijenhoek dat het enkele bouwplan dat procedureel wel doorgang vond, stuitte op een volstrekt gebrek aan beschikbare materialen. Vrijwel alles werd door de Duitsers ingenomen. Vrijenhoek ving keer op keer bot met zijn verzoeken bij de Duitse autoriteiten om bouwmaterialen. Zo kwam een goedgekeurde sanering die de bouw van arbeiderswoningen aan de Van Boecopstraat behelsde, niet verder dan de aanleg van de straat en de riolering. Wel wist Vrijenhoek de verkoop van gemeentegrond aan de Haagse Manufacturenhandel van Vroom en Dreesmann NV door de raad te krijgen. Het stuk grond van 1.080 m² aan de Grote Marktstraat leverde de gemeente 400.000 gulden op (omgerekend 2.9 miljoen euro). De bedoeling was dat er snel zou worden gebouwd maar de gemeente moest genoegen

8. Woningen voor vereniging Beter Wonen aan de Van Ruysbroekstraat, hoek Anna Bijnslaan in Moerwijk. Dit was het enige woningcomplex dat in de oorlog gebouwd kon worden. Foto Dienst der Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting, 1949. *Collectie Haags Gemeentearchief*.

nemen met de vage belofte dat er 'te zijner tijd' gebouwd zou worden.²⁴ Tekenend voor het gebrek aan materialen was dat de Haagse bevolking al in 1941 metalen voorwerpen moest inleveren ten bate van de Duitse oorlogseconomie.²⁵ Uiteindelijk werd in de woningbouw alleen een deelproject voor 66 gezinswoningen van architect J.A. Hoogeveen voor woningbouwvereniging Beter Wonen uitgevoerd. Het was een druppel op de gloeiende plaat.²⁶

Den Haag leed al vroeg onder de schaarste van voedsel en andere goederen die veroorzaakt werd door Duitse roof. Voor het college werd de alledaagse voedselvoorziening en -distributie

een belangrijk werkveld. Om de bevolking enigszins weerbaar te maken werden er op diverse plekken volkstuinten aangelegd. In 1942 was dat reeds 157 hectare. Vrijenhoek was hierbij een initiator. Zo kwamen er op zijn voorpraak onder meer volkstuinten op gemeentelijke grond in het Westbroekpark, aan het Thomsonplein en aan de Leyweg. De expertise van de Dienst voor School- en Kindertuinen werd hiervoor ingezet. Het volkstuincomplex aan de Leyweg was het grootste deelproject voor de teelt van groenten. Het besloeg een oppervlakte van 29 hectare met 785 tuintjes. Particulieren werd dringend gevraagd om voor dit doel ook grond af te staan.

9. Grootchalig volkstuintencomplex aan de Leyweg. Voor de aanleg werden jeugdige werklozen ingezet. Foto H.A.W. Douwes, circa 1941. *Collectie Haags Gemeentearchief*.

De installatie van Westra

Vergeleken met andere steden was Den Haag laat met het installeren van een NSB-burgemeester. Pas op 1 juli 1942 werd Harmen Westra geïnstalleerd. Deze hoogleraar Indisch staatsrecht kwam eerst in beeld nadat een reeks aanbevelingen van andere kandidaten gestuit was op het veto van het Rijkscommissariaat.²⁷ Nadat Westra op 8 juni was benoemd door de rijkscommissaris, vertelde Vrijenhoek hem bij de eerste gelegenheid van zijn eerdere ontslagverzoek om duidelijk te maken dat hij geen enkele intentie had om onder hem te gaan werken. Al een week na zijn benoeming trad Westra aan op het stadhuis in de

Javastraat en begon hij zijn werkzaamheden als 'vernoemd' burgemeester. Hij kreeg hulp van de eerdergenoemde Kuiper, de aanstaande wethouder Sociale Zaken, en installeerde op 19 juni een nieuwe Sociale Raad voor bijstand, met leden van nationaalsocialistische huize.²⁸

Volgens de traditie werd de zittende burgemeester geacht de nieuwe te installeren. Van der Bilt was echter te ziek. Krachtens het in 1939 ingestelde rooster zou Vrijenhoek de installatie moeten doen. De SDAP-fractieleden J. Spiesz, Jacob van Langen en Drees raadden hem dat ten stelligste af en ook Vrijenhoek zelf probeerde eronderuit te komen door de taak bij de provincie

FOTO NIET Beschikbaar ivm
Copyrightbeperkingen

10. Burgemeester H. Westra houdt een rede na zijn installatie in de raadzaal Javastraat. Aan de tafel van links naar rechts E.A. Schwebel, Westra, Vrijenhoek en gemeentesecretaris W.F. Wijthoff. Foto Polygoon, 1942. *Collectie Haags Gemeentearchief*.

neer te leggen. E. Bolsius, commissaris van de provincie Zuid-Holland, en secretaris-generaal K.J. Frederiks van Binnenlandse Zaken weigerden dit echter. Vrijenhoek kon niet anders dan de installatie voor zijn rekening nemen. Hij nam een paar dagen de tijd om na te denken over de vorm waarin hij de ondankbare taak zou gieten.

De installatie vond plaats op woensdagmiddag 1 juli in het Haagse stadhuis aan de Javastraat 26. De grote kerk en het oude stadhuis aan de Groenmarkt vlagden die dag met NSB-vaandels.²⁹ Het aanwezige publiek bestond vrijwel geheel uit geüniformeerde toehoorders – *Dunkler Anzug oder Uniform erwünscht* stond er op de uitnodiging. Onder de aanwezigen waren NSB-topstukken

11. Westra hangt zelf de ambtsketen om nadat Vrijenhoek deze demonstratief op een tafel voor hem had neergelegd. Foto gemaakt van een filmbeeld uit Duits Oorlogs-journaal 04, 1942. *Collectie Nederlands Instituut voor Beeld & Geluid*.

als Cornelis van Geelkerken, burgemeester Frederik Müller van Rotterdam en Tobie Goede-waagen, secretaris-generaal Volksvoorlichting en Kunsten. De Duitse autoriteiten zonden de Ortscommandant van Den Haag, Major Steigertal, en Major Graf von Waldersee namens de Wehrmacht. Daarnaast waren er de gemeentelijke diensthoofden, onder wie Hendrik Suijver, de opvolger van Bakker Schut. Van de wethoudersploeg was er naast Vrijenhoek niemand. Feber was ziek en De Vries met vakantie. *Volk en Vaderland* tekende op dat er bij Vrijenhoek 'wel tal van herinneringen aan voorbije jaren (moeten) zijn opgeweld'. Behalve dat moet de dag vooral een uiterst vervreemdende ervaring zijn geweest.³⁰

Aan de lambrisering van de raadszaal waren voor de gelegenheid witte doeken opgehangen. Op het podium installeerden zich Ernst Schwebel, als *Beauftragte* de adviseur voor Seyss-Inquart, gemeentesecretaris F.W. Wijthoff, Westra in uniform en Vrijenhoek. Achter het spreekgestoelte en de burgemeestersstoel was het driehoekige NSB-embleem prominent aanwezig.³¹ Om 15.00 uur nam Vrijenhoek het woord namens de gemeente. Zijn toespraak was door luidsprekers ook op straat te volgen. Zijn optreden leek in veel opzichten op dat van zijn Rotterdamse collega SDAP-wethouder Arie de Zeeuw bij de installatie van burgemeester Müller op 10 oktober 1941.³²

Vrijenhoek ging in zijn toespraak vooral in op de zware verantwoordelijkheden die de burgemeester wachtten, aan de hand van hem vertrouwde ruimtelijke thema's als Haagse uitbreidingsplannen en woningbouw. 'Het vraagstuk van de volkshuisvesting heeft ook voortdurend de zorg van het gemeentebestuur gehad.'³³ Er was duidelijk een vakman aan het woord, met veel kennis van zaken en die ook zijn hart liet spreken, vooral toen hij inging op de noden in de stad. Hij noemde de vele armlastigen die zorg behoefden, de wens voor een nieuw ziekenhuis en verzorgingshuizen, betere hygiëne en voedsel voor schoolkinderen. Als geen ander kende Vrijenhoek echter de zorgelijke financiële positie van de gemeente die het moeilijk maakte om aan al die wensen tegemoet te komen. De begroting stond voor 1942 voor minimaal 9 miljoen gulden (omgerekend ruim 134 miljoen euro) in de min, financiële steun van het Rijk werd dringend vereist. Hij sloot zijn rede af met de wens dat voor de stad 'spoedig de tijd moge aanbreken waarin haar thans onderbroken bloei weer onge-

stoord verdere voortgang zal hebben'.³⁴ Voor de goede verstaander was duidelijk wat Vrijenhoek in zijn verhaal had laten doorschemeren: de bezetter was debet aan het ellendige economische landschap van de stad. De gekozen bestuurders en het 'solide' ambtenarenkorps hadden er niets mee van doen.

Na het uitspreken van de speech was het moment aangebroken om de burgemeester de ambtsketen om te hangen, zoals het protocol vereiste. Vrijenhoek koos voor een andere aanpak: hij legde de keten demonstratief op de tafel voor Westra neer, waarop deze hem uiteindelijk zelf omhing.³⁵ Westra bood na deze handeling de stad slechts zijn volle inzet en de route naar de nieuwe orde. Hagenaars hadden een 'nationaalsocialistische taakopvatting' nodig.³⁶

Vrijenhoeks toespraak werd door niet NSB-gezinde Hagenaars goed ontvangen en gezien als een morele opkikker.³⁷ Wijthoff zag de overdracht als een 'demonstratie van onze afwijzende houding tegenover de NSB en de Duitsers'.³⁸ Bakker Schut memoreerde de rede later 'als wellicht de beste die hij ooit uitsprak in de raad'. Maar de toespraak werd door de NSB'ers zo gespind dat ook zij hem konden uitleggen als steun voor het eigen programma. Volgens *Volk en Vaderland*, het lijfblad van de NSB, was de overdracht van grote projecten in de woningbouw, stadsuitbreiding en onderwijs aan een nationaalsocialistische burgemeester voor Vrijenhoek vreugdevol omdat een 'nationaal-socialist meer voor daden dan voor woordlawines voelt' en het NSB-bestuur niet door 'machinaties en combinaties van 'n dozijn raadsfracties in de wielen gereden zal worden'. Wel gaf dezelfde krant het oude college nog een trap na door de

leden te omschrijven als een vastgeroeste club die ‘geen neiging, hoegenaamd, betoonden om den nieuwen geest te begrijpen of te leren kennen’.³⁹

Aanloop naar de bevrijding

Het college was na 12 juni niet meer bijeen geweest en had na het aantreden van Westra ontslag aangevraagd. Het duurde nog tot 12 oktober van dat jaar 1942 voordat Westra het ontslag verleende, omdat geschikte NSB-kandidaten voor de wethoudersposten lastig te vinden waren. Vrijenhoek zou zich na de overdracht van de lopende dossiers aan zijn ambtenaren, mogelijk ook nog aan zijn opvolger ir. O.E. ridder van Rappard, uit het openbare leven terugtrekken. Hij maakte geen gebruik van zijn uitgebreide netwerk om elders een betaalde gemeentelijke functie aan te nemen. Op 1 april 1943 werd Vrijenhoek ook, op eigen verzoek, ontslagen als onbezoldigd ambtenaar van de burgerlijke stand. Daarmee was elke draad met de gemeente verbroken. Wat deze actieve man tot de herfst van 1944 allemaal bezighield is niet bekend maar ongetwijfeld was hij druk bezig met de toekomst van de stad na de bevrijding. Zo bestudeerde hij in mei 1943 een naar hem ingezonden plan van arbeiderswoningen van zijn voormalige werkgever Dolf Broese van Groenou. Optimistisch schreef hij Broese Groenou dat verschillende bouwondernemers ‘nu reeds maatregelen willen treffen om bij de totstandkoming van de vrede, met plannen gereed te zijn’.⁴⁰ In die jaren woonde hij met zijn vrouw Jansje in een van de fraaie Amsterdamse School-woningen aan de Goudsbloemlaan van architect Josinus Cramer. Financieel ondersteunde hij zijn eerste vrouw

12. De Begoniastraat na de afbraak, bij de kruising met de Goudsbloemlaan. Op de achtergrond de kerk aan de Sportlaan. Dit was het dagelijkse uitzicht van Vrijenhoek na de sloop van huizen in zijn straat ten bate van de Atlantikwall. Foto L. Ketting, 1943. *Collectie Haags Gemeentearchief*.

Bastiaantje, die aan de Apeldoornselaan woonde en van wie hij in 1929 gescheiden was.

Gelukkig voor hem en voor het behoud van het cultureel erfgoed bleef zijn huizenblok behouden tijdens de oorlog. Veel scheelde dat niet, want op een steenworp afstand startte eind 1942 de aanleg van *Atlantikwall*. Grote delen van zijn woonomgeving werden gesloopt, waaronder een deel van zijn eigen straat. Dat gold ook voor het monumentale Eerste Gemeentelijke Lyceum uit 1925 aan het toenmalige Stokroosplein (nu Stokroosveld). Met bloedend hart moet Vrijenhoek, de man van de opbouw in het Interbellum, deze verwoestende sloopwerkzaamheden elke dag hebben gadeslagen. ‘Zijn’ technische ambte-

13. In het katholieke pension Eykenburg vonden vanaf het najaar van 1944 besprekingen plaats over de wederopbouw van Den Haag na de capitulatie van de Duitsers. Foto J. de Leeuwe, 2019.

naren kregen de ondankbare opdracht om de sloop en evacuatie in goede banen te leiden. Vele duizenden Hagenaars moesten huis en haard verlaten, 2.400 panden werden afgebroken. Ook de schoonouders van zijn dochter Jeanne, François Spoor en Henriëtte Braadbaart, trof dit trieste lot. Zij moesten gedwongen verhuizen van de Tuinfluiterlaan naar de Laan van Meerdervoort. Veel donkerder wolken hadden zich al eerder boven hen samengepakt. Henriëtte was joods. Door haar huwelijk met François was zij gevrijwaard van de deportaties naar Westerbork die vanaf augustus 1942 een aanvang namen maar zij zag met afschuw hoe haar zussen en hun echtgenoten wel werden afgevoerd.⁴¹

De Monchy startte vanaf september 1944 in Den Haag onder diverse schuilnamen de ‘stelselmatige arbeid ter voorbereiding van de bevrijding van onze stad’.⁴² Met tal van betrokkenen voerde hij overleg over de wederopbouw van Den Haag na de bevrijding. Dat gebeurde in het rooms-katholieke Eykenburg in de Kruisbessenstraat. Dit ouderenspension voor de gegoede middenklasse, onder leiding van pastoor J.A. Annegarn, werd het centrum van de tijdelijke Dienst voor de Wederopbouw. Tot de gesprekspartners hoorden de hoofden van de technische gemeentelijke diensten, Zander van der Meer, de latere directeur-generaal van de Volkshuisvesting en Wederopbouw, architect en stedenbouwkundige Willem Dudok en Vrijenhoek. De laatsten kenden elkaar sinds 1934 toen Dudok door de gemeente werd ingeschakeld als stedenbouwkundige voor diverse uitbreidingsplannen. Het was dan ook niet verrassend dat juist Dudok werd voorgedragen als de man die de wederopbouw vorm moest geven.⁴³ Hij zou de supervisie krijgen over het herstel van de verwoeste delen van Den Haag, het nieuwe uitbreidingsgebied en over voorstellen voor veranderingen in het bestaande stadsgebied. Om snel tot resultaten te komen werd er veel papierwerk overgeslagen: ‘De gemeentewet lieten wij voorlopig maar ongelezen’.⁴⁴ In Eykenburg werd ook besloten de oude Bakker Schut terug te halen om als ervaren manager te schakelen tussen de gemeentelijke wederopbouwdiensten en de rijksdiensten. De positie van Vrijenhoek vlak na de bevrijding stond bij de gemeentelijke beslissers van toen dus geenszins ter discussie. Integendeel, naast de hem toevertrouwde stedenbouwkundige taken kreeg hij op verzoek van De Monchy, de

zware posten openbare werken en wederopbouw toegevoegd aan zijn toekomstige portefeuille in het nieuw te vormen college. Er zal in huize Vrijenhoek heel wat geschetst, gepland en gecijferd zijn in de lange en slopende maanden voor de bevrijding toen overal honger werd geleden.

Ook in de bredere context van Nederland en het nadenken over de vormgeving ervan na de bevrijding was Vrijenhoek onomstreden. Zo sprak hij met leden van het College van Vertrouwensmannen. Deze groep was in augustus 1944 door het kabinet-Gerbrandy ingesteld met als taak om vanaf de bevrijding tot de terugkeer van de regering in Nederland als zijn vertegenwoordiger op te treden en zo te voorkomen dat er tijdelijk een gezagsvacuüm zou ontstaan. De door de regering aangewezen leden uit het bezet gebied bestonden uit voormalige politici en vertegenwoordigers van het verzet. Onder hen bevonden zich voorzitter Lodewijk Bosch ridder van Rosenthal en secretaris Jaap le Poole. Bosch van Rosenthal was als voormalig burgemeester van Den Haag (1930-1934) een goede bekende van Vrijenhoek. De gesprekken met Vrijenhoek, op voorspraak van De Monchy, gingen over verschillende scenario's '(...) om voor de komst van de Geallieerden bestuursmaatregelen te treffen'.⁴⁵

Terug op het oude nest

Toen de Duitse capitulatie op 5 mei 1945 dan eindelijk een feit was, was het feest in de stad. Op 6 mei ging de Nederlandse vlag in de toren en zagen de wethouders elkaar terug. Al een dag later vond de eerste vergadering van het ancien regime plaats. Het college stond er weer, 'ongeschonden – maar hoe vermagerd'.⁴⁶ Vrijenhoek en de andere wethouders werden, op grond van

14. Burgemeester De Monchy ontvangt Canadese militairen van het regiment Louise Dragoon Guards, op het Haagse stadhuis. Foto ANEFO, 8 mei 1945. *Collectie Nationaal Archief.*

het Besluit Tijdelijke Voorziening Provinciale Staten en Gemeenteraden van 18 september 1944, opnieuw geïnstalleerd in een college dat zou dienen van 6 mei tot 19 november 1945.⁴⁷ In het bestel was in het eerste halfjaar nog geen plaats voor de gemeenteraad. Op 7 mei las burgemeester De Monchy op het bordes van het stadhuis zijn Proclamatie voor waarin hij de situatie van de Residentie schetste. Een dag later kwamen de eerste legervoertuigen met Canadese soldaten Den Haag binnen met eenheden van de Koninklijke Nederlandse Brigade Prinses Irene, een Nederlands legeronderdeel dat had meegevochten met de geallieerden.

Snel na de feestelijkheden ging het college aan de slag, er moest immers zeer veel gedaan

15. Het sterk vermagerde college is na de bevrijding weer bijeen. Hier zijn ze op excursie in het duingebied. Van links naar rechts: De Vries, achter hem Buurman, De Monchy, Vrijenhoek en naast hem Feber. Foto juli 1945. *Collectie familie Spoor*

worden. De drang om te beginnen was groot, de stad lag in puin. Tegelijkertijd wilde de gemeente, net zoals alle andere overheden, snel schoon schip maken ten aanzien van diegenen die zich in de oorlog misdragen hadden. Er vonden nog in het bevrijdingsjaar grote zuiveringen plaats. Liefst 1.160 ambtenaren werden aangeklaagd, 312 NSB'ers werden onmiddellijk geschorst.⁴⁸ Toen de raadsleden later dat jaar terugkeerden in de Haagse politiek werden er wel wat kritische vragen gesteld over de vliegende start van de wederopbouw. Met name het ruime mandaat voor Dudok viel niet overal goed. CPN'er Gerrit van Praag vroeg zich af of het wenselijk was 'dat niet alleen de plannen voor stadsuitbreiding maar ook van het aanbrengen van verbeterin-

gen van de stad (...) gelegd worden in handen van één enkelen architect, die samenwerkt met Burgemeester en Wethouders'.⁴⁹ De Monchy was van mening dat internationale betekenis en allure van Den Haag alleen met een coryfee als Dudok goed voor het voetlicht konden komen. Hiervoor bleek echter weinig draagvlak bij de raad en de Haagse architectengemeenschap. Vrijenhoek maakte de discussie die erover losbrak als wethouder niet meer mee.

De Ereraad van de SDAP

Het illegale partijbestuur van de SDAP stelde tijdens de bezetting een Centrale Ereraad in. Voorzitter werd de Zaandammer mr. Hubart Gerard Scholten.⁵⁰ Andere leden waren de

juristen B. van der Waerden, M.J. Engelvaart, Leendert Donker, Jaap le Poole, Arie de Roos en selfmade man Johan Scheps.⁵¹ Er zaten enkele zeer principiële personen in de raad met een uitgesproken mening over het handelen van de partijgenoten in oorlogstijd.⁵² De Ereraad boog zich over het handelen van leden van het partijbestuur, Kamerfracties, Gedeputeerde Staten, wethouders, burgemeesters, redacteuren van de Arbeiderspers en hoofdbesturen van de nevenorganisaties van de partij. Als taak had ze de berechting van leden 'die het aanzien van de partij hebben geschaad of haar beginselen hebben verzaakt door in bezettingstijd in hun plicht als Nederlander en/of sociaaldemocraat te kort te schieten'.⁵³

Op 15 mei 1945 ontvingen de gewestelijke en stedelijke SDAP-federaties een schrijven van het partijbestuur. Het pamflet had als titel *Zuiveringsactie*. In het pamflet stond uitleg en het reglement van de Centrale Ereraad. De Raad hield er vervolgens een enorm tempo op na: klachten over personen konden tot 15 augustus 1945 worden ingediend. Vervolgens werd er in een ijltempo gehoord, gelezen en geoordeeld. De Centrale Ereraad beoordeelde 118 zaken, waaronder 41 met betrekking tot wethouders. Van tien van hen werd geëist dat ze hun zetel opgaven.

De doelstelling van de Ereraad was helder geformuleerd, maar bleek niet eenvoudig te vertalen tot een reeks van transparante, vergelijkbare en verdedigbare oordelen. Er was binnen de raad dan ook de nodige discussie over hoe er recht gesproken moest worden. Het gezaghebbende lid Leendert Donker, de latere minister van Justitie in het kabinet Drees II, zag in een eerste evaluatie in november 1945 in de uit-

16. Vrijenhoek neemt persoonlijk de wederopbouw ter hand door het aanplanten van nieuwe bomen in de kaalgeslagen Scheveningse Bosjes. Het betrof de start van de boomplantdagen. In november 1945 werden zestien dagen lang elke dag duizend boompjes geplant door Haagse schoolkinderen. Foto 5 november 1945. *Collectie familie Spoor*.

spraken van de raad een vorm van finalisme; de feiten werden in het licht van de uitkomst geplaatst. 'De Ereraad (toont) te weinig begrip voor de tijd, waarin de fouten gemaakt werden, hij oordeelt te veel achteraf', waardoor 'de wijze van rechtspraak door de SDAP over enkele jaren (zal) worden afgekeurd'. Van der Waerden, secretaris van de raad, stelde dat 'de gezindheid' van de beklagden niet in twijfel werd getrokken'. Er werden geen mensen geroyeerd, er werd slechts gekeken naar politieke fouten. En daarbij werd wel gekeken naar compenserende factoren. Le Poole, die actief in het verzet was

geweest, stelde dat politici scherper beoordeeld moesten kunnen worden dan andere bestuurders zoals die van de vakbond. Scheps stelde niet de mens centraal, maar 'de eer en zuiverheid van de Partij'.⁵⁴ Donker zag hierin de kern van de tegenstelling. De partij tegen het individu. Donker kon zich niet vinden in de koers die de Ereraad was ingeslagen en trok zich eruit terug.

Terwijl Den Haag nog in een feestroes verkeerde, ontving Vrijenhoek als ruwe inbreuk van zijn net aangevangen werkzaamheden op 7 juli een brief van het Haagse Federatiebestuur van de SDAP. Het betrof een klacht naar aanleiding van zijn optreden in de oorlogsjaren, die men graag voorgelegd wilde hebben bij de Centrale Ereraad van de partij. De federatie stelde het op prijs dat 'klaarheid en zuiverheid voorwaarden zijn voor goede verhoudingen in de toekomst, zonder welke vruchtdragende samenwerking niet mogelijk is'.⁵⁵ Ook Buurman kreeg een dergelijke brief.

Zoals al blijkt uit de diversiteit aan opvattingen binnen de Ereraad, was het beeld over 'goed' en 'fout' in de oorlog binnen de SDAP diffuser dan in partijen als de CPN en de ARP, die zich tijdens de oorlog hadden omgevormd tot verzetsorganisaties. Na de capitulatie in 1940 werd de SDAP – anders dan de CPN – niet gelijk een verboden partij. De NSB'er Meinoud Rost van Tonningen trachtte als *Kommisar für den marxistischen Parteien* de partij 'gelijk te schakelen', zoals succesvol gebeurd was bij andere takken van de socialistische zuil: het NVV, de Arbeiderspers, de VARA en dagblad *Het Volk*. Partijleider Koos Vorrink, die in de meidagen tevergeefs naar Engeland had proberen te vluchten, weigerde echter resoluut elke samenwerking. Hier-

na adviseerde het partijbestuur de leden om de partij te verlaten, de partij moest leeglopen.⁵⁶ De partij implodeerde maar de leden van bestuursorganen, zoals de SDAP-wethouders, bleven op hun post. In de periode die hierop volgde waren de richtlijnen van de (wisselende) partijtop fragmentarisch en soms tegenstrijdig. De communicatiemiddelen ontbraken daarnaast om veel leden te bereiken.⁵⁷ Medeoprichter van de partij Willem Vliegen bepleitte een tijdlang samenwerking met de Duitsers, om dat wat was opgebouwd te kunnen handhaven, terwijl anderen elke vorm van samenwerking afwezen. Toen op 1 september 1941 het *Führerprinzip* werd geïntroduceerd, had partijleider Vorrink een duidelijke boodschap: 'Er is maar een houding mogelijk zoowel voor de Wethouders als voor de Gedeputeerden. (...) Die houding is: Nee zeggen, bedanken voor de eer zich tot knecht van het leiderssysteem te laten verlagen.' Hij fulmineerde tegen de zittenblijvers die zichzelf wijsmaakten dat zittenblijven de minst schadelijke optie was, 'smoesjes opgedist tegen beter weten in'.⁵⁸ Er werd geen gehoor aan de oproep van Vorrink gegeven, als die al ontvangen werd. Drees, naast Vorrink de belangrijkste leidsman, was lang niet zo stellig over het neerleggen van de SDAP-wethouderzetels. 'Ik kan mij indenken', verklaarde hij in een later stadium, 'dat men zei: zolang het college nog volkomen goed is en ons geen dingen worden opgelegd die absoluut tegen onze overtuiging in gaan, het beter is dat wij als college bijeen blijven dan dat er nationaal-socialisten inkomen'.⁵⁹ Lou de Jong zag hier een tegenstelling tussen de beide voormannen. De leiding van de SDAP kende de argumenten maar al te goed om aan te blijven. Secretaris Kees

Woudenberg erkende waarden als verbondenheid met een ‘gaaf’ college, erkende dat ontslag betekende plaatsmaken voor een nationaal-socialist en het gevaar van de implosie van het bestuursapparaat. Ondanks dit begrip stelde Woudenberg in het voorjaar van 1942 dat ‘hun houding later voor de historie en voor het Nederlandsche volk moeilijk te verantwoorden zal blijken’.⁶⁰ Die verantwoording kwam er drie jaar later middels de Ereraad.

De beschuldiging van de Ereraad

Naar aanleiding van het verzoek van de Federatie werd Vrijenhoek door de raad van drie zaken beschuldigd:

1. Als eerste werd Vrijenhoek en Buurman gezamenlijk verweten dat ze na het opheffen van de gemeenteraad in september 1941 waren aangebleven. Ze hadden weliswaar ontslag aangevraagd, maar na de weigering hiervan hadden ze niet de consequentie getrokken door dit ontslag te nemen en weg te blijven.⁶¹
2. Als tweede punt werd Vrijenhoek verweten dat hij aanbleef na het ‘smadelijk’ heenzenden van Buurman door de Duitse autoriteiten.
3. Als derde punt werd hem verweten een nationaalsocialistische burgemeester te hebben geïnstalleerd.

Vrijenhoeks verweer

Vrijenhoek zond zijn verweer naar de Ereraad op 21 augustus 1945 in de vorm van een uitgebreid betoog. Het is zeker dat hij overleg heeft gehad met Buurman, aangezien de eerste klacht gemeenschappelijk was.⁶²

Vrijenhoeks argumenten tegen de eerste aanklacht waren helder. Samen met Buurman was hij op 28 augustus 1941 met de fractieleden Spiesz, Van Langen en Wilhelm Luberti overeengekomen dat hij voor 1 september zijn ontslag zou aanbieden. Maar zijn ontslag werd geweigerd door secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken Frederiks en dat gold ook het daaropvolgende verzoek om ná 1 september ontslag te krijgen.⁶³ Op 30 augustus werd in een gecombineerde vergadering van de SDAP-raadsfractie en het Haagse SDAP-federatiebestuur, vertegenwoordigd door voorzitter P. Gardenier en secretaris C.A.M. Diepenhorst, afgesproken dat zij zouden aanblijven totdat zich een gewetensconflict zou voordoen. Hieronder rekenden ze het moment dat een NSB-burgemeester of wethouder zou worden benoemd. De verwachting was dat dit niet heel lang zou duren. De federatie en fractie keurden deze procedure van aanblijven volgens Buurman en Vrijenhoek goed.⁶⁴ Drees schreef de Ereraad op 15 november 1945 dat het aftreden op 1 september wel enige morele betekenis (had) kunnen hebben, maar ‘het had echter, naar mijn overtuiging, weinig zin later zonder enige nieuwe aanleiding individueel weg te gaan uit een goed Nederlands college dat zijn werk in de vroegere trant voortzette’.⁶⁵ Federatievoorzitter Gardenier had een andere visie op het gebeuren.⁶⁶ Gardenier beweerde dat het federatiebestuur in de veronderstelling was dat Buurman en Vrijenhoek na 1 september 1941 daadwerkelijk zouden aftreden. Als er op 30 augustus was gezegd dat ze zouden aanblijven, in het geval hun ontslagaanvraag niet werd goedgekeurd, was het bestuur daar niet mee akkoord gegaan. De federatie werd volgens hem

17. Gardenier was zeer kritisch over Vrijenhoeks optreden in de oorlog. In deze SDAP-manifestatie loopt hij links voor Vrijenhoek uit. Naast hem J. Albarda, A.E.J. de Vries-Bruins en W. Drees. Foto-bureau Schimmelpenningh, 1935. *Collectie IISG*.

pas over het aanblijven ingelicht nadat dit het besluit genomen was.⁶⁷ Gardenier vond dat de rechtspositie van de wethouders te zwaar had gewogen ten opzichte van het partijbelang.

De Haagse SDAP-fractie was geen partij in de aanklacht, maar op persoonlijke titel wenste de toenmalige fractievoorzitter Jacob van Langen helderheid te scheppen. Van Langen betoogde dat de fractie enige malen Buurman en Vrijenhoek gevraagd had om af te treden na het aankondigen van het *Führerprinzip*. Hij liet onbe-

antwoord hoe de fractie hierin stond toen dit ontslag geweigerd werd.⁶⁸ Hoe de onderlinge communicatie nu precies heeft plaatsgevonden in die dagen, blijft onduidelijk. In het Ereraad-archief bevinden zich geen notulen of uitgewerkte afspraken en een schriftelijke verklaring over het (gewenste moment van) aftreden door de wethouders werd niet opgesteld. Ingewijde Bakker Schut sprak later dat het aanblijven was gebeurd in ‘overleg met voormannen uit de partij’. Diepenhorst, secretaris van de federatie, relativeerde in zijn gesprek met de raad dan

weer het aanblijven door te stellen dat in de vergaderingen tussen federatie en de fractie gedurende de oorlog de positie van de wethouders eigenlijk geen groot item was. 'De fractie toonde nooit belangstelling.'⁶⁹

Vrijenhoeks verweer om aan te blijven na het vertrek van Buurman was, dat de NSB-aanval op diens persoon niet politiek gemotiveerd was. De NSB had bewust kritiek uitgeoefend op de zorgtaken van de gemeente, omdat dat onderwerp velen zou aanspreken. Het paste dus goed in het straatje van de NSB-propaganda en had feitelijk niets te maken met het functioneren van Buurman, betoogde Vrijenhoek. Alleen een politieke aanval – dat wil zeggen een aanval op de inhoud – zou reden zijn om ontslag te nemen en te voldoen aan de voorwaarde van het demonstratief politiek karakter dat het neerleggen van de functie moest omlijsten. Bovendien was aanblijven van groot belang voor de burgerij en het gemeentepersoneel, vond hij. Verder ontkende hij dat er druk vanuit de fractie op hem was uitgeoefend om af te treden. Er was wel afgesproken dat bij een Duitse benoeming als vervanging van Buurman het hele college zou aftreden. Gardenier vatte de aanval van WA-man Feenstra wel degelijk op als de aanval op een sociaaldemocraat en verweet zijn partijgenoot dat hij niet begreep wat 'solidariteit met een sociaaldemocratische collega' betekende. Op het moment zelf maakte hij dat echter niet kenbaar aan Vrijenhoek. Misprijzend gebruikte hij als argument hiervoor dat Vrijenhoek 'toch een hopeloos geval was' die met de anderen 'tot het uiterste bleef zitten'.⁷⁰ Van Langen bracht in dat Vrijenhoek hem verteld had dat het college bleef zitten omdat er geen politieke redenen waren

om op te stappen, maar dat er in Buurmans zaak sprake was van 'verregaande verwaarlozing van zijn ambt'. In Vrijenhoeks verweer werd dit niet genoemd, waarschijnlijk om Buurmans reputatie te redden. De toenmalige gemeente-secretaris Willem Frederik Wijthoff bevestigde het verhaal dat Vrijenhoek bij Van Langen uit de doeken deed. In een indringende brief aan de Eeraad bevestigde hij dat Buurman werd ontslagen wegens het 'traineren' van bepaalde zaken, waardoor een hoofdambtenaar in gevaar werd gebracht. Het ontslag van Vrijenhoek was naar zijn mening niet opportuun en niet gewenst. Overigens achtte Wijthoff, die actief was geweest in het verzet en gevangen had gezeten in het Oranjehotel, het zijn plicht om 'medeburgers te hulp te snellen die op een volkomen onverdiende wijze aan de schandpaal worden gebonden'.⁷¹ Het waren profetische woorden. De schandpaal, die kwam nog.

Toen Vrijenhoek beseftte dat hij, in lijn met de geldende vervangingsregeling, de weinig eervolle taak kreeg om de NSB-burgemeester te installeren, praatte hij met Spiesz, Drees en Van Langen, die hem alle drie afraadden de installatie voor zijn rekening te nemen. Op dat moment had Vrijenhoek reeds tevergeefs geprobeerd om de taak op het bord van de provincie te leggen, zoals eerder beschreven. Ondanks het negatieve advies van zijn partijgenoten besloot Vrijenhoek de installatie toch op zich te nemen. Hij wilde de taak niet afschuiven op zijn collega's Feber of De Vries. Hij vond dat de weg van de minste weerstand en het ambt van wethouder onwaardig. Het was in zijn ogen laf om wel de 'plichtmatige ambtsbezigheden' te doen maar 'niet-thuis' te geven wanneer er aan zijn verplicht-

tingen persoonlijke en partijpolitieke risico's verbonden waren. Toen hij het besluit had genomen nam hij een paar dagen tijd om zich voor te bereiden op de laatste keer dat hij het woord zou voeren 'als wettelijke vertegenwoordiging van de burgerij in het openbaar'.

Vrijenhoek beklemtoonde hoe hij zijn houding kenbaar had gemaakt, want tijdens de installatie

- weigerde hij Schwebel, Westra, de Duitse vertegenwoordigers en de NSB'ers welkom te heten in het stadhuis;
- koppelde hij de zorgelijke financiële toestand aan de Duitse bezetting;
- ontnam hij Westra alle waardigheid door de ambtsketting, het symbool van de overdracht, niet bij hem om te doen maar deze vooraf op de tafel neer te leggen – een scene die werd veroordeld voor een groot publiek in het 'Duits Oorlogsjournaal' en het 'Polygoon-journaal' van 6 juli 1942;
- onthield hij zich met Wijthoff van applaus bij de toespraken van Schwebel en Westra, wat boze reacties ontlokte bij de NSB-ers in de zaal;
- wist hij dat de luidsprekers hun werk deden, zodat hij veel positieve reacties ontving uit de burgerij en uit de kring van sociaaldemocraten.

Zijn scherpe criticaster Gardenier was en bleef van mening dat 'heel veel partijgenoten verontwaardigd waren over het feit der installatie'.⁷² Volgens Wijthoff was de installatie van Westra een pro-forma kwestie en was de huldiging bovendien zo ontdaan van feestelijkheden dat heel anti-Duits Den Haag er lovend over sprak.

Het was 'een demonstratie van onze afwijzen-de houding tegenover de NSB en de Duitsers', betoogde hij.⁷³

Vrijenhoek zelf was van mening dat hij het aanzien van de partij niet had geschaad: noch als persoon, noch als wethouder. 'In zijn plicht als Nederlander en als sociaaldemocraat (was hij) niet te kort geschoten.'

De uitspraak

Op 8 september 1945 kwam de raad tot een uitspraak:

'De Eeraad acht de door partijgenoot M. Vrijenhoek aangenomen houding (...) zo laakbaar dat hij partijgenoot Vrijenhoek uitnodigt zijn zetel van wethouder van Den Haag ter beschikking te stellen.'

Buurman kreeg op het punt van aanblijven na 1 september 1941 een identieke afkeuring als Vrijenhoek. Voor zijn verdere gedrag in de oorlog, dat niet politiek gekleurd was, werd hij ook berispt. Van hem werd echter niet gevraagd om zijn wethouderszetel op te geven. Deze beslissing werd ter publicatie aan *Het Vrije Volk* gegeven.

De reacties

De uitspraak zal voor Vrijenhoek niet als verrassing zijn gekomen. In de zeer vergelijkbare zaak van wethouder De Zeeuw in Rotterdam, die NSB burgemeester Müller installeerde op ongeveer dezelfde 'uitgeklede' wijze als Vrijenhoek had gedaan, was de uitspraak reeds op 17 augustus gepubliceerd. De raad sprak afkeuring uit over deze Rotterdamse installatie. 'De op zichzelf kloeke en een Nederlands sociaaldemocraat niet onwaardige rede (...) kan deze fout niet

rechtvaardigen, hetgeen iemand van zijn positie in de socialistische beweging had behoren te begrijpen.⁷⁴ Deze en volgende uitspraken brachten de nodige onrust in de partij. De Zeeuw zelf en gedeputeerde Pieter de Bruin van het gewest Zuid-Holland protesteerden hierbij in woord en geschrift het krachtigst.⁷⁵ De Bruin zag dat door deze ‘zuiverings-agitatie’ tal van afdelingen der Partij in brokken liggen’ en dat aan ‘de werfkracht der Partij onberekenbare schade (werd) aangericht’.⁷⁶ De Zeeuw schreef het partijbestuur al voor zijn veroordeling: ‘(...) de ereraad die het P.B. instelt, heeft evenveel van een ereraad als de bloedraad van de rechtbank.’⁷⁷

Dat de reputatie van loyale medewerkers werd vermorzeld omdat zij een andere opvatting hadden over hun taakopvatting dan de raad, bleek een open zenuw. C.J. Coppens, SDAP-raadslid uit Rotterdam, sprak in het openbaar zijn afschuw uit over de zuiveringen. ‘Volgens de Ereraad heeft niemand gecollaboreerd en de zuivering had dus achterwege kunnen blijven. Nu is aan partijgenoten onrecht aangedaan.’⁷⁸ Hij was van mening dat er beroep tegen de uitspraken van de raad mogelijk moest zijn.

De beklaagden werden, anders dan bij andere zuiveringen na de oorlog, niet als fout bestempeld of geroyeerd. Tijdens het laatste congres van de SDAP – voordat deze op 7 februari 1946 opging in de PvdA – werd er vanuit de partijleiding verklaard dat er van alle beklaagden geen ‘enige twijfel bleef bestaan aan de goede politieke gezindheid’.⁷⁹ Evengoed waren vele reputaties door de uitspraken van de raad toen al beschadigd of gebroken. Vliegen schreef Drees dat er afschuw was bij oudere partijgenoten over ‘het afmaak-

systeem door de Eereraden. Dat mensen als (...) Vrijenhoek e.d. zoo maar mir nichts dir nichts worden afgemaakt, omdat ze een andere plichtsopvatting hadden dan Scheps e.a., maar van niets onwaardigs kunnen worden beschuldigd, denk niet dat iedere partijgenoot dat zonder meer slikt.’⁸⁰

Vrijenhoek heeft zich niet publiekelijk over zijn veroordeling uitgelaten. In de familie bleef de uitspraak hangen dat ‘het een vuil politiek spel was’. Politiek was het zeker. Anders dan bij zuiveringen in het gemeenteapparaat, beroepsverenigingen of bij het Rijk was de zuivering van de SDAP zuiver politiek van aard en waren de opvattingen van de zeer principiële raadsleden – de haviken – doorslaggevend. In dit krachtenspel was Vrijenhoek kansloos. Hij was geen partij-ideoloog maar een praktisch handelend politicus, een vakwethouder.⁸¹ Van ideologische scherpslijperijen moest hij niets hebben. Een ‘partij-propagandist ben ik niet. Maar wel neem ik graag deel aan de actie als het op mijn terrein komt’, typeerde hij zichzelf eens treffend.⁸² Vrijenhoek voer tijdens de oorlog op zijn eigen kompas, en kon dat voor zichzelf verantwoorden.

De Ereraad moest beoordelen op welke wijze het persoonlijk handelen van de beklaagden strijdig werd geacht met de partijpolitiek. Maar omdat juist de SDAP-partijstrategie in de oorlog diffuus was en zij geen verzetsorganisatie was geweest lag het gevaar van arbitraire beslissingen op de loer. Het latere PvdA-kamerlid Jaap Burger waarschuwde in januari 1945 in London als een van de eersten voor het gevaar van willekeur en rancune bij het uitvoeren van zuiveringen.

Onduidelijk blijft ten slotte waarom de uitspraken in de openbaarheid werden gepubliceerd en waarom deze niet intern met de betrokkenen werden besproken en afgehandeld. Buitenstaanders misten de context rondom het handelen van de beklaagden en kregen hierdoor een eendimensionaal beeld van zaken. J. Rensen, voorzitter van de Scheveningse SDAP, vroeg zich na de summier uitspraak van de raad af of de dossiers van Buurman en Vrijenhoek wel volledig waren en of die niet gedeeld konden worden om zelf tot oordeelsvorming te komen.⁸³ In de uitspraak over Vrijenhoek stond geen enkel woord over zijn verdiensten in de oorlog voor de inwoners van zijn gemeente. Wijthoff schreef op wat velen dachten: ‘Wat mij nu buitengewoon pijnlijk getroffen heeft, is dat de heer Vrijenhoek, dien ik, ook in den oorlogstijd, heb leeren kennen als een uitermate goed Nederlander, door Uwen Raad scherp is veroordeeld terwijl dit oordeel zelfs aan de publieke opinie is prijsgegeven.’⁸⁴

Een verklaring is wellicht dat het partijkader met enige schaamte terugblikte op het eigen gebrek aan daadkracht en moed, individuele gevallen daargelaten, en het gemak waarmee de rode familie zich had laten gelijkschakelen. Zo werd de partijkrant *Het Volk* na de oorlog snel omgedoopt tot *Het Vrije Volk*. Door het inzetten van de schandpaal gaf de SDAP aan de buitenwacht het signaal af, grote waarde toe te kennen aan wie ‘goed’ was en wie ‘fout’ in de jaren van bezetting. Met de aanstaande PvdA als fusiepartij wilde men bovendien met een schone lei beginnen.

Op 16 juni 1946 vond er onder voorzitterschap van De Bruin in Rotterdam een bijeenkomst

plaats van PvdA-leden. De leden waren van mening dat de teleurstellende verkiezingsuitslag van 16 mei 1946 te wijten was aan de zuiveringen binnen de partij. Een commissie, waarin Wilhelm Luberti van de Haagse fractie zitting had, kreeg als taak om de uitspraken van de Ereraad bij het partijbestuur ongedaan te maken om zo het ‘geschokte rechtsgevoel’ te herstellen.⁸⁵ Dit sorteerde snel resultaat. Het PvdA-bestuur liet in een circulaire van november 1946 weten dat ter voorkoming van rechtsongelijkheid eerdere besluiten niet van toepassing waren op de nieuwe partij. Het zal voor Vrijenhoek en anderen een kleine pleister op de wonde zijn geweest. Het is niet bekend of hij zijn lidmaatschap naar de nieuwe partij had laten overschrijven.

Laatste werkzaamheden

Met ingang van 19 november 1945 trad de tijdelijke gemeenteraad met beperkte bevoegdheid weer in functie. Op die datum nam Vrijenhoek afscheid van zijn naaste medewerkers op het stadhuis. Hij verdween daarmee niet van de radar van de gemeente, die graag gebruik maakte van zijn rijke ervaring. Hij bleef voorzitter van de stedelijke instellingen op het gebied van de woningbouw: NV Stedelijk Belang, Haagse Bouw Maatschappij en Centraal Woningbeheer. Daarnaast nam hij zitting in de ‘Commissie inzake de stedenbouwkundige ontwikkeling van ‘s-Gravenhage’ onder leiding van Feber. Het werk resulteerde in een grote tentoonstelling waar de wederopbouwplannen werden gepresenteerd: ‘Den Haag bouwt op’. De tentoonstelling met lezingen en debatten in het Gemeentemuseum duurde van 24 december

18. Complex van 139 woningen rondom het Ravensteijnplein in Vlissingen naar een ontwerp van Vrijenhoek. Het werk werd voltooid door het architectenbureau W.S. van der Erve en M. Zwaagstra. Foto 1949. *Collectie familie Spoor*.

1946 tot 26 januari 1947. Op de openingsdag was Vrijenhoek present bij de grote presentatie van Dudoks bouwplannen. Op de Polygoon-filmbeelden van de presentatie maakt hij een montere indruk.

Daarnaast had Vrijenhoek vanaf maart 1946 zitting in de ‘Commissie voor het wijkenvraag-

stuk’ onder voorzitterschap van de 70-jarige SDAP-ideoloog Hendrik Enno van Gelder. De nadruk in deze commissie kwam sterk te liggen op culturele aspecten, verdeeld over de politieke zuilen. Van Gelder deed een beroep op de ervaring van Vrijenhoek, maar in een vertrouwelijke brief van 18 januari 1946 aan (vermoedelijk) De

Monchy was hij weinig vleidend over diens gesugereerde voorzitterschap. Van Gelder stelde ‘dat een figuur als Vrijenhoek niet de meest geschikte is. Van enigszins cultureel verder zien dan de naaste omgeving heb ik hem nooit verdacht.’⁸⁶ Uiteindelijk werd Vrijenhoek naast architect Jan Willem Buijs ingeschakeld voor de ‘Stedenbouwkundige vragen’ binnen de commissie. Buijs had naam gemaakt met zijn iconische gebouw De Volharding uit 1928 aan de Grote Markt.⁸⁷ Het gedachtegoed van de wijkgedachte zou de komende jaren een dominant thema worden in de huisvestingspolitiek van Den Haag.⁸⁸

Wederopbouw in Vlissingen

Buiten Den Haag pakte Vrijenhoek in de rol van architect de wederopbouw letterlijk op. In Vlissingen kreeg hij in 1946 een opdracht van Woningbouwvereniging ‘Goed Wonen’ om een complex van etagewoningen te ontwerpen aan het Ravensteijnplein. Vrijenhoek startte voortvarend, maar stierf tijdens de voorbereidingen van de bouw, nadat hij in augustus 1946 aannemers had uitgenodigd om hun aanbesteding te doen op basis van zijn bestek en voorwaarden. Vrijenhoek en de socialistische bouwvereniging hadden een lang gedeeld verleden. Reeds in 1923 werd de eerste steen gelegd van een complex waarvan Vrijenhoek de architect was. Nadien was nog een reeks van vervolgoedragen gevolgd.⁸⁹

Een laatste echo van de oorlog

De slagschaduw van de oorlog keerde nog eenmaal terug voor Vrijenhoek, toen in de Haagse gemeenteraad de achterstallige salarissen werden besproken, waar de afgetreden wethouders wettelijk recht op hadden. Het betrof het niet uitbe-

taalde salaris in de periode van 12 oktober 1942 tot 7 september 1943.⁹⁰ Op deze laatste datum zou het wethouderschap in het democratisch bestel beëindigd zijn. Volgens de ‘Wet rechtspositie burgerlijke gezagsdragers en leden der Tweede Kamer’ van 11 mei 1946 hadden de oud-wethouders recht op de uitbetaling van gederfd salaris. B en W stelden in een besluit van 7 januari 1947 het totale bedrag hiervoor op 18.000 gulden (omgerekend ruim 88.000 euro).

Het wetsbesluit werd op 13 januari 1947 in de raad behandeld onder het agendapunt ‘Rechtsherstel wethouders’. De CPN-raadsleden waren fel tegen de wetsbepaling, waarbij doorslaggevend was dat ze de socialisten een slappe houding verweten tijdens de bezetting. Piet Metscher was hierin het meest uitgesproken. Hij was in de oorlog een van de voormannen geweest van het communistisch verzet en veel van zijn kameraden waren opgepakt en gefusilleerd op de Waalsdorpervlakte. Metscher betoogde dat in de barre financiële tijd, waarin talloze onderduikers nog op een uitkering wachtten en gratificaties aan het gemeentepersoneel uitbleven, het geen pas gaf om ‘ambtsdragers, zoals Van der Bilt, Vrijenhoek en Buurman een uitkeering te geven, daar deze geen enkelen dienst aan de gemeenschap hebben gegeven, doch integendeel door hun houding het moreel en den verzetsgeest van het Nederlandsche volk en in de eerste plaats die der Haagsche bevolking ernstige schade hebben berokkend.’⁹¹ Hij haalde de Plaatselijke Adviesraad van de illegaliteit (de Pari) erbij om zijn standpunt te bekrachtigen. In kranten van linkse signatuur adverteerden zij met de slogan. ‘De Pari meent, dat niet alle wethouders in Den Haag nog het vertrouwen van de burgerij hebben’⁹²

Waarnemend burgemeester Faber wees Metscher op het feit dat de Haagse bestuurders slechts de wet volgden zoals deze gemaakt was op het Binnenhof. Het leek erop dat Metscher matig was geïnformeerd. Zo betoogde hij dat Van der Bilt de 'NSB-burgemeester de ambtsketen om zijn misdadigersnekje [had] gehangen en daarbij de gebruikelijke woorden gemurmeld'.⁹³ Ook de Anti-Revolutionairen hadden twijfels over het besluit, maar uiteindelijk waren het alleen de zeven CPN-raadsleden die hun eigen motie steunden. Voor Vrijenhoek moet het een pijnlijke bijeenkomst zijn geweest. De grimmige sfeer in de raadszaal maakte duidelijk dat de emoties hoog opliepen zodra 'goed' en 'fout' in de oorlog ter tafel kwamen, ook als het thema niet op de agenda stond.

Overlijden en nalatenschap

Toen Vrijenhoek uit bed opstond in de ochtend van 19 maart 1947 voelde hij zich onwel, waarna hij zijn huisarts liet komen. Zijn toestand verslechterde zo snel dat hij tegen het middaguur van diezelfde dag al overleed. Hij was 62 jaar.⁹⁴ Tijdens de begrafenis, enkele dagen later, waren de uitspraak van de Eerste Raad en het onrecht dat hem daarmee was aangedaan, volgens zijn vrienden bijna tastbaar aanwezig. Voor zijn naasten was het verdriet des te groter, omdat ze door het plotselinge overlijden geen afscheid hadden kunnen nemen.

De begrafenis vond plaats op 22 maart 1947 om 12 uur op de begraafplaats Oud Eik en Duinen.⁹⁵ De rouwstoet vertrok op de Goudsbloemlaan, waar Vrijenhoek thuis lag opgebaard. Er was een massale belangstelling, de aula was stampvol.⁹⁶ Dr. Carel Fetter, predikant van de

19. Willem Drees werkte jarenlang samen met Vrijenhoek in diverse Haagse colleges. Hij sprak warme woorden bij Vrijenhoeks begrafenis, 1940. Foto Van Ojen Stokvis. *Collectie Haags Gemeentearchief.*

Remonstrantse gemeente, begeleidde de rouwdienst. Fetter was een geestverwant van de SDAP en werd wel de 'rode dominee' genoemd.⁹⁷ Belangrijkste sprekers waren Drees, Feber en Bakker Schut. Drees, inmiddels minister van Sociale Zaken in het kabinet-Beel, memoreerde zijn verdienste voor de stad en de verbeterde wooncondities voor de arbeiders.⁹⁸ Behoedzaam benoemde Drees het einde van Vrijenhoeks politieke leven wegens het 'meningsverschil' binnen de partij. Maar hij maakte duidelijk

20. Voor de begrafenis op Oud Eik en Duinen vertrok de rouwstoet op 22 maart 1947 vanaf Vrijenhoeks woning aan de Goudsbloemlaan 47. Foto-atelier B.C. Zwaan. *Collectie familie Spoor.*

waar Vrijenhoek stond, 'collaboratie was hem vreemd' en zijn rede op 1 juli werd getypeerd als een manifestatie van het werk dat het democratisch bestuur in Den Haag voor elkaar had gekregen. De uitspraak van de Eerste Raad veroorzaakte volgens Drees 'een diep leed' en wierp een schaduw op zijn laatste levensfase. Feber sprak vervolgens als waarnemend burgemeester namens de gemeente. Hij uitte zijn bewondering voor het werk, de vasthoudendheid maar ook de zakelijkheid en het vernuft en de wijze

waarop Vrijenhoek het persoonlijke van het zakelijke wist te scheiden. Hij had zijn stempel op Den Haag gedrukt. Bakker Schut benadrukte dat Vrijenhoeks jarenlange strijd in de raad, vaak een 'uiterst vinnig gevecht, waarin hij geharnast tegen zijn tegenstanders te velde trok' zijn tol hadden geëist. Het kostte hem 'een stuk van zijn gezondheid, een stuk van zijn leven'.⁹⁹ In de oorlogsjaren bleef hij aan ondanks een wankelende gezondheid, omdat 'hij het zijn plicht achtte op die plaats nog te doen voor de burgerij

21. Naast de kist op Oud Eik en Duinen staan Vrijenhoeks vrienden Pieter de Bruin (links), Pieter Bakker Schut (midden) en Lambert Buurman. Foto-atelier B.C. Zwaan. *Collectie familie Spoor*.

wat hij kon doen'. Schiedammer Pieter de Bruin leverde in zijn toespraak nog maar eens felle kritiek op de ruwe wijze waarop wethouder Vrijenhoek was 'uitgezuiverd'. De treffendste woorden kwamen van Wilhelm Luberti, een van de partijgenoten die hadden gepleit voor zijn rechtsherstel. Luberti bedankte namens de Haagse SDAP-fractie hun voorman voor de vele jaren inzet en zei hem vaarwel. 'Menige arbeider, die door Vrijenhoek uit zijn vroegere krotwoning is verlost, zal hem, den overtuigten socialist, altijd dankbaar blijven.'¹⁰⁰ Machiel Vrijenhoek kreeg al enkele jaren later,

op 2 april 1951, een zeer lange laan tussen Kijkduin en Ockenburgh naar zich vernoemd. Ironisch genoeg werd het een laan zonder bewoners en daarmee werd Vrijenhoek 'de enige wethouder volkshuisvesting in Nederland naar wie een laan is vernoemd waar geen huis aan ligt'.¹⁰¹ Vrijenhoek zou zeker trots geweest zijn op deze laan, maar toch veel meer op de duizenden woningen, in het bijzonder arbeiderswoningen, die onder zijn beleid tot stand kwamen. Hierdoor bleef hij voor veel Hagenaars 'een van de mensen die, zonder veel gerucht, in heel wat arbeiderslevens zon en licht brachten'.¹⁰²

Noten

1. Haags Gemeentearchief (HGA), Gemeentebestuur Den Haag 1937-1952 (Stadsbestuur 1937-'52), toegangsnummer (toegang) 0610-01, inv.nr. 63 (Notulen B en W 3 Jan 1940-23 Aug 1940).
2. HGA, *Handelingen van de gemeenteraad Den Haag (Handelingen)* 20 mei 1940. De rede werd op last van de Duitsers niet in de *Handelingen* opgenomen maar na de oorlog toegevoegd.
3. J. de Leeuwe, R. Kleinegris, 'De Joodse woningbouwvereniging Mischkenoth Israël 1920-1946. Alleszins aanleiding voor een Joodse woningbouwvereniging', in *Jaarboek Die Haghe 2016*, p. 124-154.
4. Van der Bilt was opgeleid als ingenieur in Delft, waar hij rector en hoogleraar in de elektrotechniek was. Hij was lid van de gemeenteraad sinds 1931 en sinds 1933 wethouder van Onderwijs.
5. HGA, Stadsbestuur 1937-'52, toegang 0610-01, inv.nr. 63 (Notulen B en W 5 september 1939).
6. A. van Dijk (CPN) vertrok in juni 1940, J.J. Geluk (Revolutionair Socialistische Arbeiderspartij, RSAP) en Lou de Visser (CPN) werden per 20 juli 1940 uit de raad gezet, als gevolg van het verbod van communistische partijen door de Rijkscommissaris. Het Joodse raadslid Eliazer Polak werd op grond van de anti-Joodse verordening van de Rijkscommissaris uit de raad gezet. Willem Drees (SDAP) en H. Smitskamp (ARP) werden als gijzelaar in oktober 1940 naar Buchenwald afgevoerd.
7. Op 28 december 1933 werd het ambtenaren verboden lid te zijn van de NSB.
8. 'Achterlijk Den Haag. Het ambtenaren verbod geldt er nog', in: *Het nationaal dagblad. Voor het Nederlandsche volk*, 6 juli 1940, p. 1.
9. Drees behoorde tot de groep van 116 gijzelaars die vanaf 7 oktober als 'Indische gijzelaar' gevangen zijn genomen. Zij bekleedden allen vooraanstaande posities, onder andere in de academische wereld. Hun gijzelneming was een Duitse vergelding voor de arrestatie in mei 1940 van bijna 2.400 Duitsers door de Nederlandse gouverneur-generaal in Nederlands-Indië.
10. HGA, Stadsbestuur 1937-'52, toegang 0610-01, inv.nr. 64 (Notulen B en W 29 augustus 1941).
11. R. ter Slaa, *Daar dit een immorele aanslag is. De houding van de gemeente Den Haag tegenover Joodse eigenaren van onroerend goed 1940-1955* (Den Haag, 2017), p. 23.
12. Zijn collega Louis Feber (RKSP) op Financiën, opgeleid als civiel ingenieur in Delft, was lid van de raad sinds 1927. Lambert Buurman (1882-1956) (SDAP) op Sociale Zaken was begonnen als huis-schilder en was wethouder sinds 1935. De zeer ervaren Simon de Vries (1869-1961) (RKSP) was de nestor van het gezelschap. Hij bekleedde de post van Gemeentebedrijven.
13. B. Van der Boom, *Den Haag in de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag, 1995), p. 36.
14. S.J.R. de Monchy, *Twee ambtsketens. Herinneringen uit mijn burgemeesterstijd* (Arnhem, 1946), p. 254.
15. Van der Boom, *Den Haag in de Tweede Wereldoorlog*, p. 12.
16. HGA, *Handelingen* 1942, Besluitenverzameling nr. 4, 1942. Hiermee werd een eerder sloopbesluit van 27 januari 1941 om hier woningen te kunnen bouwen, ongedaan gemaakt.
17. Buurmans ontslag werd goedgekeurd door Friedrich Wimmer, Commissaris-Generaal voor Bestuur en Justitie. Met Feenstra liep het slecht af. Na de oorlog was Feenstra een van de eerste personen die door de Bijzondere rechtspleging ter dood werden veroordeeld. Koningin Wilhelmina wees een gratieverzoek af. In de ochtend van 29 augustus 1946 werd hij op de schietbaan bij de Zinkelenberg te Arnhem geëxecuteerd.
18. 'De W.A. in dienst der gemeenschap. Strijd tegen sabotage der voedselvoorziening', in: *Rotterdamsche Courant*, 19 februari 1942, p. 1.
19. 'Mededeelingen van den W.A. heerbaanleider Feenstra', in: *De Tijd*, 5 maart 1942.
20. 'Wethouder Buurman van zijn post ontheven', in: *De Residentiebode*, 5 maart 1942, p. 1.
21. R. Kleinegris. J. de Leeuwe 'De Haagse opvang van Rotterdamse vluchtelingen na het bombardement

- van 1940', in: *Jaarboek Die Haghe* 2018, p. 191.
22. HGA, *Gemeenteverslag Den Haag* 1940, p. 31.
  23. HGA, *Handelingen*, p. 49, 7 april 1941.
  24. HGA, *Handelingen*, p. 41, 31 maart 1942, en Verzameling 1941, nr. 94.
  25. 'Bekendmaking van de Gemeente 's-Gravenhage. Inlevering van metalen', in: *Haagsche Courant*, 23 juli 1941, p. 2.
  26. F. van der Burg, R. Kleinengris, J. de Leeuwe, *Compact en Harmonisch. Sociale woningbouw in Den Haag 1850-2015* (Den Haag, 2016), p. 120.
  27. Van der Boom, *Den Haag in de Tweede Wereldoorlog*, p. 42.
  28. HGA, *Gemeenteverslag Den Haag* 1942, Besluiten-verzameling nr. 323 (Openbaar middelbaar en voorbereidend hooger onderwijs). Westra's eerste besluit betreft de benoeming op 17 juni van een docent scheikunde aan de Dalton-HBS en op 26 juni van de tijdelijke leerkrachten op het Joods Lyceum in de Fischerstraat.
  29. 'Burgemeester Prof. Mr Dr H. Westra plechtig geïnstalleerd', in: *Het Vaderland*, 1 juli 1942, p. 1.
  30. 'Den Haag heeft een nat. socialistischen burgemeester', in: *Volk en Vaderland*, 10 juli 1942, p. 6.
  31. HGA, Stadsbestuur 1937-'52, toegang 0610-01, inv.nr. 650. Tijdens de plechtigheid klonk op een bepaald moment plotseling een harde knal. Het was geen aanslag; er sprong een flitslamp van fotograaf John Borrins uit Amsterdam. Deze was in dienst van het Rijkscommissariaat. Dit blijkt uit een politieverklaring van 1 juli 1942.
  32. P. Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd. Besturen onder Duitse bezetting* (Amsterdam, 2006), p. 237. De Zeeuw maakte van de gelegenheid gebruik om een politiek statement te maken. Hij sloot zijn toespraak af met een loflied op Rotterdam, dat in de vroegere bloeitijd bekend stond als 'Koningin van de Maas'. Hij vulde dit aan met de wens dat de Rotterdammers dit lied weer zouden kunnen zingen 'terwijl alle rampen van den oorlog voorbijgegaan zijn'. Met de rampen werd voor de goede verstaander bedoeld op de Duitse bezettingsmacht.
  33. Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), Archief SDAP, Centrale Ereraad van de SDAP, inv.nr. 3103, nummer 17. De rede van Vrijenhoek is onderdeel van het dossier betreffende zijn aanklacht. Dit is een gesloten archief.
  34. IISG, *loc.cit.*
  35. Deze manier van overdracht werd ook toegepast bij de installatie van Müller door De Zeeuw in Rotterdam. Een bode deed uiteindelijk bij Müller de ketting om. Het werd gezien als een grove schoffering.
  36. HGA, Stadsbestuur 1937-'52, toegang 0610-01, Inv. nr. 650 (Stukken betreffende installatie van - en ambtsvervulling door burgemeester Westra alsmede de rechtspositie van zijn echtgenote, 1942-1946).
  37. Volgens fractiegenoot J. van Langen bestond hierover geen verschil van mening; cf. IISG, Archief SDAP, Centrale Ereraad van de SDAP, inv.nr. 3103, nummer 17 (Brief Van Langen aan de Ereraad 17 augustus 1945).
  38. IISG, *loc.cit.* (Brief van Wijthoff aan de Ereraad 17 september 1945).
  39. 'Den Haag heeft een nat. socialistischen burgemeester', in: *Volk en Vaderland*, 10 juli 1942, p. 6.
  40. HGA, Familie Broese van Groenou en aanverwanten, inv. 1585 Ingekomen brieven en minuten van verzonden brieven, 1896-1961, K-Y. Brief van Vrijenhoek aan A. Broese Groenou, 4 mei 1943. De bijlage met tekeningen van het project zijn niet traceerbaar.
  41. Van der Boom, *Den Haag in de Tweede Wereldoorlog*, p. 36. Ambtenaren als Spoor werden, nadat de gemeente in september 1942 hun namen had doorgegeven, per 1 april 1943 ontslagen. Van der Boom verwijst naar circulaire van Frederiks d.d. 11 aug. 1942 (HGA, 610\58, thans toegang 0610, inv.nr. 64) en Seyss Inquart d.d. 18-2-1943 (HGA 610\700, thans toegang 610, inv.nr. 705). Vrijenhoek en Spoor kenden elkaar waarschijnlijk al lange tijd. Vrijenhoek zal hem tegen het lijf zijn gelopen toen hij werkte als chef de bureau op het architectenbureau Adolf Broese van Groenou en Samuel De Clercq

- en hij de tekeningen moest laten beoordelen bij de gemeentelijke dienst waar Spoor werkte. Zes weken voor de bevrijding, op 24 maart, stierf François Spoor in het Zuidwal ziekenhuis aan hongeroedeem, zijn drie zoons waren bij hem.
42. S.J.R. De Monchy, *Bezetting en bevrijding. Persoonlijke herinneringen van mr. S.J.R. de Monchy* (Den Haag, 1953), p. 33.
  43. Dudok en Vrijenhoek voerden geregeld technisch overleg over de opbouwplannen, cf. IISG, Archief SDAP, Ereraad, inv.nr. 3103 (Vrijenhoek aan de Ereraad, brief 21 aug. 1945).
  44. De Monchy, *Bezetting en bevrijding*, p. 53.
  45. IISG, Archief SDAP, Centrale Ereraad van de SDAP, inv.nr. 3103, nummer 17.
  46. De Monchy, *Bezetting en bevrijding*, p. 69.
  47. IISG, Archief SDAP, Centrale Ereraad van de SDAP, inv.nr. 3103, nummer 17; Gardenier stelde dat de herinstallatie van Buurman en Vrijenhoek gepaard ging met kritiek op hun beleid door het Federatiebestuur en dat dit besproken werd met Drees. De wethouders kregen groen licht, zij het niet van harte: 'Zij waren (...) de enigen die nog fit waren.' Notitie opgemaakt in een ongedateerd verslag door J. le Poole na een hoorzitting met het Federatiebestuur van de SDAP Den Haag.
  48. HGA, Gemeenteverslag Den Haag 1945, p. 3.
  49. L. Oorschot, *Conflicten over Haagse stadsbeelden. Van Willemspark tot Spuiforum* (Delft, 2014), p. 288.
  50. Dr. J.P. Kruijt (1898-1975) was de beoogd voorzitter, maar die rol werd snel overgenomen door Scholten. Toen de Zaandamse burgemeester Joris in 't Veld in 1941 werd ontslagen, weigerde Scholten samen te werken met NSB-burgemeester Van Ravenswaay. Hij werd op 7 juli 1941 ontslagen en op wachtgeld gezet. Loco-secretaris Gerrit Blom nam zijn functie waar. Van juli 1942 tot december 1943 verbleef Scholten als gijzelaar in het Interneringskamp in St. Michielsgestel.
  51. Frappant was dat Jaap le Poole al bekend was met Vrijenhoeks situatie: hij was secretaris van de bovengenoemde Vertrouwensmannen. In de biografie H. Piersma, *Op oorlogspad. Jaap le Poole, verzetsman in hart en nieren* (Amsterdam, 2006) wordt Le Poole herinnerd als een man die wilde leven als een integer mens ('honnête homme'). Hij voerde zijn strijd voor een rechtvaardige, sociale samenleving zonder compromissen te sluiten, maar met een pragmatische bevoegdheid.
  52. Johan Scheps (1900-1993) was een hardliner in de Ereraad. Hij ergerde zich tijdens de oorlog aan de meegaandheid waarmee Nederlandse autoriteiten en organisaties het Duitse bestuur bejegenden en schreef (onder eigen naam!) vele brochures, waarin hij opriep zich niet aan te passen aan de nieuwe orde. Al snel werd hij door de Duitsers gezocht, zodat hij uiteindelijk met tegenzin een valse identiteit aannam. Tot zijn arrestatie in 1944 sprak Scheps op talloze privébijeenkomsten. Bij toeval werd hij toch gearresteerd, waarna hij een tijd vastzat in het *Polizeiliches Durchgangslager* in Amersfoort.
  53. 'De zuivering der S.D.A.P.', in: *Het Vrije Volk*, 4 juni 1945, p. 2.
  54. IISG, Archief SDAP, Ereraad, inv.nr. 3098. Alle uitspraken zijn afkomstig uit het 'Verslag van de bespreking in de Ereraad der SDAP op 17 november 1945 over het algemeen beleid'.
  55. IISG, Archief SDAP, Ereraad, inv.nr. 3103 (Brief van Diepenhorst aan Buurman en Vrijenhoek 7 juli 1945).
  56. L. de Jong, *Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, 1939-1945, Dl. 4, eerste helft* (Den Haag, 1972), p. 490.
  57. R. van der Leeuw, 'De SDAP tijdens de oorlog. Een impressie', in: *Socialisme en Democratie* 52 (Amsterdam, 1995), p. 225.
  58. IISG Archief SDAP, Ereraad, inv.nr. 2921 (Vorrinks brief in: Verslag van werkzaamheden van de leiding der SDAP over de periode van 15 mei 1940 tot 5 mei 1945 en van het Partijbestuur over de periodes van mei-augustus 1945).
  59. H. Daalder, *Gedreven en behoedzaam. Willem Drees 1886-1988, De jaren 1940-1948* (Amsterdam, 2003), p. 105.

60. IISG, archief SDAP, Ereraad, inv.nr. 2922 (Verslag over de periode 12 augustus 1941 - 5 maart 1943, door C. Woudenbergh).
61. Buurman werd naast deze aanklacht voor de voeten geworpen dat hij na zijn ontslag gebruik maakte van een Duitse instantie om zich na zijn evacuatie (naar Soest) weer in Den Haag te vestigen. Het echtpaar betrof daarbij een woning waar een joods echtpaar was weggehaald.
62. Vrijenhoek putte voor zijn verweer uit een logboek dat hij gedurende die periode had bijgehouden.
63. HGA, Stadsbestuur 1937-'52, toegang 0610-01, inv.nr. 64 (Notulen B en W, Uittreksel uit de notulen van de vergadering 20 augustus 1941).
64. IISG, Archief SDAP, Ereraad, inv.nr. 3103 (Buurman, brief aan B. van der Waerden, 21 augustus 1945). Wel voerde Buurman abusievelijk Drees op als aanwezige, deze zat toen nog als gijzelaar in Buchenwald.
65. W. Drees aan de Ereraad 15 november, 1945, geciteerd in: P. De Bruin, *Onrust in de SDAP. Open brief aan mijn partijgenoten* (Den Haag 1946), p. 38.
66. Deze gepensioneerde onderwijzer was namens de partij sinds 1927 jarenlang statenlid voor de SDAP in Zuid-Holland geweest. In die rol kende hij Vrijenhoek redelijk goed, gedurende een korte periode; in 1935-1936 was deze namelijk ook statenlid.
67. IISG, Archief SDAP, Ereraad, inv.nr. 3103 (uitspraak Gardenier, ontleend aan een ongedateerd verslag door J. le Poole na een hoorzitting met het Federatiebestur van de SDAP Den Haag).
68. IISG, Archief SDAP, Ereraad, inv.nr. 3103, nr. 17 (J. van Langen aan de Ereraad 17 augustus 1945). Van Langen gaf aan anoniem te blijven.
69. IISG, *loc.cit.* (Uitspraak Diepenhorst, ontleend aan een ongedateerd verslag door J. le Poole na een hoorzitting met het Federatiebestur van de SDAP Den Haag).
70. IISG, *loc.cit.* (Uitspraak Gardenier).
71. IISG, *loc.cit.* (Brief van Wijthoff aan de Ereraad 17 september 1945).
72. IISG, *loc.cit.* (Uitspraak Gardenier).
73. IISG, *loc.cit.* (Brief van Wijthoff aan de Ereraad 17 september 1945).
74. 'Ereraad der S.D.A.P. Uitspraak over A.B. de Zeeuw', in: *Het Vrije Volk*, 17 augustus 1945.
75. Als voorzitter van de NV Elektriciteitsbedrijf Zuid-Holland heeft De Bruin zich bijzonder veel inspanning getroost de stroomvoorziening van de gemalen te waarborgen en overstromingen te voorkomen. Het in functie blijven is De Bruin na de oorlog zwaar aangerekend door de Ereraad. Deze nodigde hem uit om zijn zetel als gedeputeerde beschikbaar te stellen. De Bruin was hierover zeer verbitterd. In zijn open brief in de vorm van de brochure *Onrust in de S.D.A.P.* (Den Haag, 1945) kantte Bruin zich fel tegen zijn veroordeling door de Ereraad en hekelde hij de 'bijtjesdag'-sfeer in de SDAP. Hij weigerde zijn functie neer te leggen en zat zijn termijn als gedeputeerde uit (tot juli 1946).
76. P. De Bruin, *Onrust in de SDAP. Open brief aan mijn partijgenoten* (Den Haag, 1946), p. 13.
77. IISG, Archief SDAP, Ereraad, inv.nr. 3119 (Brief van De Zeeuw aan het partijbestuur 26 maart 1945) Met de term bloedraad refereerde De Zeeuw aan de Raad van Beroerten die in 1567 tijdens de Tachtigjarige Oorlog namens koning Filips II werd ingesteld door de hertog van Alva. In deze raad, ook bekend als Bloedraad, werden vele doodvonnissen uitgesproken.
78. 'Congres bespreekt zuivering. Afgevaardigden van Rotterdam oefenen critiek uit', in: *Het Vrije Volk*, 7 februari 1946.
79. H. Daalder, *Gedreven en behoedzaam. Willem Drees 1886-1988, De jaren 1940-1948*, p. 346.
80. *Op.cit.*, p. 347.
81. J. Gaemers, *De rode wethouder, Willem Drees 1886-1988* (Amsterdam, 2006), p. 269. Gaemers gebruikt een typering van W. Vliegen.
82. 'Geschreven portretten. Wethouder Vrijenhoek', in: *De avondpost. Dagblad voor Stad en Land*, 24 april 1932, p. 3.

83. IISG, Archief SDAP, Ereraad, inv.nr. 3103, nr. 17 (Brief van J. Rensen aan de Ereraad 19 september 1945).
84. IISG, *loc.cit.* (Brief van Wijthoff aan de Ereraad 17 september 1945).
85. 'De zuivering in de SDAP en verkiezingsuitslag', in: *Provinciale Drentsche en Asser courant*, 19 juni 1946.
86. L. Oorschot, *Conflicten over Haagse stadsbeelden*, p. 310.
87. Buijs werd gezien als een van de belangrijkste architecten van de socialistische zuil. De inventaris van zijn werk van het Nieuwe Instituut in Rotterdam vermeld ontwerpen voor de Arbeiderspers aan het Hekelveld in Amsterdam 1931, De Arbeiderspers aan de Gedompte Burgwal, 1930 en Gedenkmuur De Volharding aan de Delftselaan, 1932. Buijs was ook ethisch adviseur voor het Troelstra-monument van V.P.S. Esser uit 1952.
88. F. van der Burg, R. Kleinegris, J. de Leeuwe, *Compact en Harmonisch*, p. 121-124.
89. M. Vrijenhoek, 'Arbeiderswoningbouw', in: *Bouwbedrijf en Openbare Werken* 1940, nr. 18, p. 197-200. Het woningplan van 139 etagewoningen werd uiteindelijk uitgevoerd door Architectenbureau W.S. van de Erve en M. Zwaagstra en opgeleverd in 1949.
90. Voor L. Buurman was de aanvangsdatum 19 februari 1942.
91. HGA, *Handelingen*, 13 januari 1947, p. 13.
92. 'De Pari meent', in: *De Waarheid*, 20 juni 1945. Deze stelling was ook geplaatst in *Het Parool*.
93. HGA, *Handelingen*, 13 januari 1947, p. 14.
94. 'Oud-wethouder Vrijenhoek onverwacht overleden', in: *Het Vrije Volk*, 20 maart 1947, p. 1.
95. Vrijenhoeks vrouw Jansje werd in 1963 bijgezet in het graf in Oud Eik en Duinen. Het graf is in 2005 geruimd.
96. Onder de aanwezigen waren Jacob van Langen, Hendrik Suijver, directeur S&V, en vele diensthoofden. Daarnaast ook architecten als zijn vroegere werkgevers Samuel de Clercq, Broese van Groenau en J.W.C. Buys, en verder J. Cramer en Van der Velde van woningbouwvereniging Goed Wonen te Vlissingen.
97. K.F. Proost, 'Johan Carel Antonie Fetter', in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* (Den Haag, 1960), p. 77, en G.C. Hovingh, *Overzicht van predikanten die Joden hielpen*, Versie VII, 15 augustus 2019, p. 112.
98. W. Drees, 'In memoriam wethouder Vrijenhoek, in: *De Nieuwe Haagsche Courant*, 21 maart 1947.
99. P. Bakker Schut, 'In memoriam M. Vrijenhoek' in: *Het Vrije Volk*, 19 maart 1947, p. 3.
100. W. Luberti op citaat 'Oud-wethouder Vrijenhoek ten grave gedragen', in: *Het Vrije Volk* 24 maart 1947, p. 2.
101. M. Buschman, 'Volksbeweging rond Den Haag??', in: *Onvoltooid verleden*, nr. 4, 1988 (Den Haag, 1998), p. 88.
102. H.W. Vliegen, op citaat in: M. Buschman en M.C. van der Sman, *Rode Residentie. Geïllustreerde geschiedenis van honderd jaar sociaal-democratie in Den Haag* (Den Haag, 1994) p. 69.